BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

माविम अंतर्गत स्वयंसहाय्यता गट चळवळ महिला सक्षमीकरणाचा शाश्वत आधारस्तंभ एक अभ्यास

सौ. योगिता वसंतराव जिरापुरे

स. शिक्षिका, जि. प. पूर्व माध्यमिक शाळा, सातरगाव, पं. स. तिवसा, जि. अमरावती (महाराष्ट्र)

Email : yogita2066@gmail.com

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंध महाराष्ट्र महिला आर्थिक विकास महामंडळ (MAVIM) च्या मार्गदर्शनाखाली कार्यरत असणाऱ्या महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या आर्थिक स्थैर्य आणि स्वयं-टिकाऊपणा याचे सर्वांगीण परिमाणात्मक व गुणात्मक मूल्यमापन करतो. महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्यातील ८० माविम-संलग्न शांग/बचत गटांची 'उद्देशपूर्ण नमुना निवड' (Purposive Sampling) पद्धतीने निवड करून हा वर्णनात्मक आणि तुलनात्मक-अनुभवजन्य अभ्यास पार पाडण्यात आला. संख्यात्मक प्राथमिक माहिती संकलनासाठी संरचित प्रश्नावली, तर सखोल गुणात्मक माहितीसाठी प्रत्यक्ष मुलाखतींचा अवलंब करण्यात आला. गोळा केलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण स्वतंत्र नमुना t-चाचणी (Independent Samples t-test) आणि पियर्सन सहसंबंध विश्लेषणाच्या (Pearson Correlation Analysis) आधारे करण्यात आले असून दोन पूर्वघोषित गृहीतकांची सांख्यिकीय तपासणी करण्यात आली आहे.

विश्लेषणातून असे स्पष्ट झाले आहे की, अभ्यासातील गटांचा सरासरी कर्ज परतफेड दर ८९% इतका चांगला असला, तरी बाह्य शासकीय किंवा संस्थात्मक अनुदानाशिवाय केवळ ३५% गटच सलग तीन वर्षांपासून पूर्णतः स्वयं-टिकाऊ बनू शकले आहेत. संस्थात्मक बँकांशी नियमित व मजबूत जोडणी (Bank Linkage) असणाऱ्या गटांमध्ये उच्च वित्तीय शिस्त, लक्षणीय कर्ज परतफेड दर (९६.५%), नगण्य अनुत्पादक मालमत्ता (NPA १.८%, $p < 0.05$) आणि दुप्पट फिरते भांडवल दिसून आले. याव्यतिरिक्त, माविमकडून दिल्या जाणाऱ्या प्रगत व्यवसाय व्यवस्थापन (Business Management) आणि बाजारपेठ जोडणी (Market Linkage) प्रशिक्षणाचा गटांच्या स्वयं-टिकाऊपणा निर्देशांकावर अतिशय मजबूत व सकारात्मक प्रभाव ($r = 0.75$, $p < 0.01$) असल्याचे सिद्ध झाले. या ठोस निष्कर्षांच्या प्रकाशात, माविमने पारंपारिक प्रशिक्षणाचे आधुनिकीकरण करून डिजिटल हिशोब नोंदी, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा वापर बंधनकारक करणे, जिल्हा स्तरावर स्वतंत्र 'बाजारपेठ लिंकेज युनिट' (Market Linkage Unit - MLU) उभारणे, प्रशासकीय खर्च ४% च्या आत मर्यादित ठेवणे आणि सातत्यपूर्ण महिला नेतृत्व संवर्धन करणे याविषयीच्या धोरणात्मक उपाययोजना व शिफारशी या शोधनिबंधात विस्तृतपणे मांडण्यात आल्या आहेत.

महत्त्वाचे शब्द: माविम (MAVIM), आर्थिक स्थैर्य, स्वयं-टिकाऊपणा, बँक लिंकेज, मायक्रोफायनान्स, बाजारपेठ जोडणी.

१. प्रस्तावना

महिलांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण आणि तळागाळातील घटकांपर्यंत आर्थिक विकास पोहोचवण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गट ही चळवळ अत्यंत परिणामकारक व क्रांतिकारी माध्यम ठरली आहे. अनौपचारिक बचतीचे पद्धतशीर एकत्रीकरण, परस्पर विश्वासावर आधारित अंतर्गत कर्जपुरवठा आणि मायक्रोफायनान्सच्या माध्यमातून ग्रामीण व निम-शहरी महिलांमध्ये स्वयंरोजगाराची प्रेरणा निर्माण करणे हा या समूहांचा मूलभूत पाया आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महाराष्ट्र महिला आर्थिक विकास महामंडळ (MAVIM) च्या मार्गदर्शनाखाली कार्यरत असलेल्या या शांग/बचत गटांच्या दोन अत्यंत निर्णायक पैलूंचा अभ्यास करण्यासाठी हे संशोधन हाती घेण्यात आले आहे:

1. **आर्थिक स्थैर्य (Financial Stability):** गटाची अंतर्गत बचत, भांडवल आवर्तन आणि वसुली शिस्तीच्या जोरावर कोणत्याही बाह्य मदतीशिवाय आपले नियमित आर्थिक व वित्तीय व्यवहार विनाअडथळा दीर्घकाळ चालवण्याची क्षमता.
2. **स्वयं-टिकाऊपणा (Self-Sustainability):** कोणत्याही शासकीय, बिगर-शासकीय किंवा बाह्य अनुदानावर कायमस्वरूपी अवलंबून न राहता स्वतःच्या उभारलेल्या निधीतून, मूल्यवर्धित व्यवसायातून आणि खुल्या बाजारपेठेतील निव्वळ नफ्यातून उपक्रम सातत्याने चालवण्याची संस्थात्मक क्षमता.

प्रस्तुत शोधनिबंध अमरावती जिल्ह्यातील माविम-संलग्न शांग गटांच्या ऑपरेशनल कार्यक्षमतेचे सूक्ष्म परीक्षण करतो. महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाच्या प्रवासातील आव्हाने, मर्यादा आणि यशाचे निर्णायक घटक तपासून हा अभ्यास धोरणकर्त्यांसाठी उपयुक्त अशा ठोस उपाययोजना मांडतो.

२. विषयाची पार्श्वभूमी

भारतामध्ये १९९० च्या दशकात बचत गट (SHG) संकल्पनेची बीजे रोवली गेली. नाबार्डच्या पुढाकारानंतर महाराष्ट्रात राज्यस्तरीय नोडल एजन्सी म्हणून 'महाराष्ट्र महिला आर्थिक विकास महामंडळ' (MAVIM) ने या चळवळीला गतिमान केले. माविम ही केवळ एक साधी वित्तीय मध्यस्थ संस्था नसून, तो महिलांसाठी एक सक्षम सामाजिक-संस्थात्मक मंच आहे. महिलांमध्ये नेतृत्वगुण विकसित करणे, तांत्रिक कौशल्ये देणे, सामूहिक सौदेबाजीची क्षमता (Bargaining Power) निर्माण करणे आणि सामाजिक जाणीव प्रगल्भ करणे यात माविमने मोठी भूमिका बजावली आहे.

माविम अंतर्गत कार्यरत असणाऱ्या शांग गटांनी मिळवलेला निव्वळ नफा, त्यांची नियमित बचत, आणि घेतलेल्या कर्जाची वेळेत परतफेड ही त्यांच्या आर्थिक स्थैर्याची प्रमुख लक्षणे मानली जातात. सद्यस्थितीत केवळ गटांची संख्या मोजण्यापेक्षा निर्माण झालेले गट दीर्घकाळ टिकून राहतात का, हे पाहणे अत्यावश्यक झाले आहे. या संशोधनात माविमने दिलेले कौशल्य प्रशिक्षण आणि बँकांशी घडवून आणलेली वित्तीय जोडणी यांचा महिलांच्या अंतिम आर्थिक परिणामांवर आणि स्वयं-टिकाऊपणावर नेमका किती प्रभाव पडला, याचे सखोल विश्लेषणात्मक परीक्षण करण्यात आले आहे.

३. संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहेत:

- माविम अंतर्गत कार्यरत असलेल्या शांग (बचत) गटांच्या आर्थिक कार्यात्मकतेचे (बचतीचा दर, कर्ज वितरण आणि प्रत्यक्ष परतफेड) परिमाणात्मक व वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करणे.
- शांग गटांच्या उत्पन्नाचे विविध स्रोत आणि त्यांच्या प्रशासकीय खर्चाच्या पद्धतींचा सखोल अभ्यास करून त्यांची निव्वळ नफा-तोटा क्षमता समजून घेणे.
- शांग गटांच्या स्वयं-टिकाऊपणावर प्रभाव टाकणाऱ्या निर्णायक घटकांचा (उदा. संस्थात्मक बँक लिंकेज, क्षमता बांधणी प्रशिक्षण आणि बाजारपेठेशी थेट जोडणी) शोध घेणे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- गटांचे आर्थिक स्थैर्य वाढवण्यासाठी आणि त्यांना पूर्णतः स्वयं-टिकाऊ बनवण्यासाठी माविम, बँका आणि राज्य शासनासाठी आवश्यक अशा व्यवहार्य धोरणात्मक सूचना सादर करणे.

४. संशोधनाचे महत्त्व

प्रस्तुत अभ्यासाचे निष्कर्ष माविम, ग्रामीण विकास विभाग आणि वित्तीय संस्थांना आपल्या धोरणात्मक रचनेमध्ये सकारात्मक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी दिशादर्शक ठरतील. केवळ अनुदान वाटपावर भर न देता, ग्रामीण भागात यशस्वीरीत्या स्वयं-टिकाऊ झालेल्या आदर्श गटांचे कार्यपद्धती मॉडेल (Best Practice Model) विकसित करण्यासाठी हा अभ्यास पायाभूत ठरेल.

तसेच, व्यावसायिक बँकांना व वित्तीय संस्थांना बचत गटांच्या पतपुरवठ्याची जोखीम (Credit Risk Assessment) निश्चित करताना कोणत्या निकषांचा विचार करावा आणि कोणत्या गटांना अतिरिक्त खेळते भांडवल उपलब्ध करून द्यावे, हे ठरवण्यासाठी हे संशोधन सांख्यिकीदृष्ट्या अत्यंत उपयुक्त ठरते.

५. संशोधनाची गृहीतके

अभ्यासातील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी खालील दोन प्रमुख संशोधन गृहीतके मांडण्यात आली आहेत:

गृहीतक १ (H_1): ज्या शांग (बचत) गटांची बँकेसोबतची वित्तीय जोडणी नियमित आणि मजबूत आहे, त्या समूहांमध्ये कमकुवत जोडणी असलेल्या गटांपेक्षा लक्षणीयरीत्या अधिक आर्थिक स्थैर्य दिसून येते.

गृहीतक २ (H_2): माविम (MAVIM) कडून व्यवसाय व्यवस्थापन (Business Management) आणि बाजारपेठेशी थेट जोडणीचे (Market Linkage) प्रगत प्रशिक्षण मिळालेल्या शांग गटांचा स्वयं-टिकाऊपणा इतर सर्वसाधारण गटांपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त असतो.

६. संशोधन पद्धती

६.१ संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने वर्णनात्मक (Descriptive) आणि तुलनात्मक-अनुभवजन्य (Comparative-Empirical) स्वरूपाचे आहे. माविम-संलग्न शांग गटांच्या सद्य आर्थिक स्थितीचे वास्तववादी रेखाटन करणे आणि मांडलेल्या दोन गृहीतकांची पडताळणी करण्यासाठी गटांच्या कार्यात्मकतेची तुलना करणे, हा या आराखड्याचा पाया आहे.

६.२ नमुना निवड आणि नमुना आकार (Sampling and Sample Size)

महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागातील **अमरावती जिल्ह्याची** संशोधनासाठी निवड करण्यात आली, जिथे माविमच्या लोकसंचालित साधन केंद्रांमार्फत (CMRC) बचत गट चळवळ व्यापक स्तरावर कार्यरत आहे.

संशोधनासाठी **'उद्देशपूर्ण नमुना निवड' (Purposive Sampling)** पद्धतीचा वापर करून एकूण ८० (N = 80) माविम-संलग्न शांग बचत गट निवडण्यात आले. नमुना निवडताना गटाची किमान ३ वर्षे पूर्णता, बँक जोडणीची नियमितता आणि प्रशिक्षणातील सहभाग हे निकष आधारभूत ठेवण्यात आले.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

६.३ माहिती संकलनाची साधने (Data Collection Tools)

- **संरचित प्रश्नावली (Structured Schedule):** सदस्य पार्श्वभूमी, बचतीचा दर, कर्ज वितरण, वसुली दर, नफा-तोटा व प्रशासकीय खर्च गोळा करण्यासाठी.
- **सखोल मुलाखती (In-depth Interviews):** गट पदाधिकारी, माविम क्षेत्रीय अधिकारी, CMRC व्यवस्थापक आणि बँक शाखा व्यवस्थापक यांच्याशी थेट संवाद.
- **दुय्यम माहिती स्रोत:** नाबार्ड अहवाल, माविमची सांख्यिकी प्रकाशने आणि संबंधित पूर्वप्रकाशित शोधनिबंध.

६.४ सांख्यिकीय विश्लेषण पद्धती (Statistical Data Analysis)

- **स्वतंत्र नमुना t-चाचणी (Independent Samples t-test):** गृहीतक १ (H_1) तपासण्यासाठी (मजबूत वि. कमकुवत बँक जोडणी गटांची वित्तीय तुलना).
- **पियर्सन सहसंबंध विश्लेषण (Pearson Correlation Analysis - r):** गृहीतक २ (H_2) तपासण्यासाठी (प्रशिक्षण आणि स्वयं-टिकाऊपणा निर्देशांकातील संबंध).
- **वर्णनात्मक आकडेवारी:** सरासरी (Mean), टक्केवारी (%) आणि प्रमाण विचलन (SD).

७. सांख्यिकीय विश्लेषण आणि सविस्तर अर्थनिर्णयन

७.१ गटांचे आणि सदस्यांचे सामाजिक-आर्थिक प्रोफाइल (N = 80)

निवडलेल्या ८० शांग गटांमध्ये सरासरी १२ महिला सदस्य प्रति गट आढळल्या. सर्व गटांचा सरासरी अस्तित्व कालावधी ४.८ वर्षे इतका नोंदवला गेला.

सदस्य प्रोफाइल मापदंड	सरासरी मूल्य	सविस्तर अर्थनिर्णयन
सदस्यांचे सरासरी वय	४०.५ वर्षे	उपजीविका उभारणीसाठी सर्वाधिक कार्यक्षम, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पेलणारा आणि आर्थिक स्थैर्यासाठी उत्सुक असलेला महिला वयोगट.
सरासरी शिक्षण पातळी	७ वी उत्तीर्ण	दैनंदिन व्यवहारातील प्राथमिक वाचन, स्वाक्षरी आणि मूलभूत हिशोब क्षमता; मात्र संगणकीय किंवा डिजिटल आर्थिक नोंदींसाठी प्रगत मार्गदर्शनाची आवश्यकता.
कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न (प्रवेशापूर्वी)	₹ ९,५००/-	बहुसंख्य कुटुंबे अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर किंवा दारिद्र्यरेषेच्या नजीक असणाऱ्या निम्न-उत्पन्न स्तरातील असल्याचे स्पष्ट होते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

७.२ वर्णनात्मक आर्थिक आकडेवारी (Descriptive Financial Statistics)

- **एकूण कर्ज परतफेड दर:** सर्व ८० समूहांचा सरासरी कर्ज परतफेड दर **८९%** नोंदवला गेला. दीर्घकालीन संस्थात्मक स्वयं-टिकाऊपणासाठी किमान **९५% पेक्षा जास्त** परतफेड दर असणे अनिवार्य मानले जाते.
- **पूर्णतः स्वयं-टिकाऊ गट:** एकूण ८० गटांपैकी केवळ **३५% (२८ गट)** सलग तीन वर्षांपासून कोणत्याही शासकीय अनुदानाशिवाय स्वतःच्या निव्वळ नफ्यावर चालत आहेत. उर्वरित ६५% गट बाह्य आधारावर कार्यरत आहेत.
- **प्रशासकीय खर्च प्रमाण (AER):** स्वयं-टिकाऊ गटांचा AER त्यांच्या महसुलाच्या **४% पेक्षा कमी** आढळला, तर आर्थिकदृष्ट्या अस्थिर गटांमध्ये हा खर्च **१२% ते १८%** इतका उच्च होता.

७.३ गृहीतक १ चे तपशीलवार विश्लेषण: वित्तीय जोडणी आणि आर्थिक स्थैर्य

८० समूहांचे वर्गीकरण मजबूत बँक जोडणी ($n_1 = 36$) आणि कमकुवत बँक जोडणी ($n_2 = 44$) मध्ये करून स्वतंत्र नमुना t-चाचणी घेण्यात आली:

मापदंड	मजबूत बँक जोडणी ($n_1 = 36$)	कमकुवत बँक जोडणी ($n_2 = 44$)	सांख्यिकीय फरक (p-value)	अर्थनिर्णयन व निष्कर्ष
कर्ज परतफेड दर (RRR)	९६.५%	८२.०%	$p < 0.01$ (अतिशय महत्त्वपूर्ण)	मजबूत जोडणी असणारे गट वेळेवर परतफेडीची कठोर संस्थात्मक शिस्त पाळतात.
एनपीए प्रमाण (NPA Ratio)	१.८%	९.५%	$p < 0.05$ (महत्त्वपूर्ण)	बँकेच्या नियमांचे पालन केल्याने कर्ज बुडण्याचे प्रमाण अत्यल्प राहते, जे उच्च स्थैर्य सिद्ध करते.
सरासरी फिरते भांडवल	₹ १,२०,०००/-	₹ ५५,०००/-	$p < 0.01$ (अतिशय महत्त्वपूर्ण)	संस्थात्मक वित्तपुरवठ्यामुळे भांडवल दुपटीहून अधिक होते; उत्पादन चक्र खंडित होत नाही.
सरासरी मासिक बचत	₹ ५,२००/-	₹ ३,१००/-	$p < 0.01$ (अतिशय महत्त्वपूर्ण)	बँकेशी नियमित व्यवहार ठेवल्याने बचतीचे प्रमाण दरमहा सरासरी ₹ २,१०० ने वाढल्याचे आढळले.

गृहीतक १ चा निष्कर्ष: t-चाचणीचे परिणाम ($p < 0.01$ आणि $p < 0.05$) हे सिद्ध करतात की बँक जोडणी मजबूत असणाऱ्या शांग गटांचे आर्थिक स्थैर्य लक्षणीयरीत्या उच्च आहे. **यावरून गृहीतक १ (H_1) संपूर्णतः सिद्ध व स्वीकारण्यात आले.**

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

७.४ गृहीतक २ चे तपशीलवार विश्लेषण: प्रशिक्षण आणि स्वयं-टिकाऊपणा

माविमच्या प्रशिक्षण प्रकारांचा स्वयं-टिकाऊपणा निर्देशांकाशी असणारा सहसंबंध (Pearson Correlation):

प्रशिक्षण घटक (X)	स्वयं-टिकाऊपणा सहसंबंध (r)	सार्थकता स्तर	अर्थनिर्णयन व विश्लेषण
मूलभूत आर्थिक साक्षरता (BFL)	$r = 0.35$	$p < 0.05$	कमकुवत ते मध्यम सहसंबंध; मूलभूत ज्ञान अंतर्गत स्थिरतेसाठी आवश्यक असले तरी नफा वाढवण्यासाठी पुरेसे नाही.
व्यवसाय व्यवस्थापन + बाजारपेठ (BM + ML)	$r = 0.75$	$p < 0.01$	अतिशय मजबूत आणि धनात्मक सहसंबंध; हे प्रगत प्रशिक्षण महिलांना मूल्यवर्धन आणि थेट विक्री शिकवते.

प्रशिक्षित २८ गटांची कामगिरी: उत्पादन विक्रीत सरासरी ३०% वाढ (केवळ मूलभूत प्रशिक्षण गटांमध्ये केवळ ८%), निव्वळ नफा १५% पेक्षा जास्त, आणि ६०% गटांनी स्वतःचे स्वतंत्र उत्पादन वा ब्रँडिंग सुरू केले.

गृहीतक २ चा निष्कर्ष: सहसंबंधातील $r = 0.75$ ($p < 0.01$) हे सिद्ध करते की थेट बाजारपेठ लिंकेज व व्यवसाय प्रशिक्षण शांग गटांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी थेट जबाबदार आहे. **यावरून गृहीतक २ (H_2) संपूर्णतः सिद्ध व स्वीकारण्यात आले.**

८. गृहीतकांची एकत्रित तपासणी व सांख्यिकीय पडताळणी

गृहीतक १ (H_1) - बँक जोडणी आणि स्थैर्य

- **चाचणी:** स्वतंत्र नमुना t-चाचणी (t-test)
- **परिणाम:** p-value < 0.01 (अतिशय महत्त्वपूर्ण)

✓ गृहीतक १ पूर्णतः स्वीकारण्यात आले (Accepted).

गृहीतक २ (H_2) - प्रशिक्षण आणि टिकाऊपणा

- **चाचणी:** पियर्सन सहसंबंध विश्लेषण (r)
- **परिणाम:** $r = 0.75$, $p < 0.01$ (अतिशय मजबूत सहसंबंध)

✓ गृहीतक २ पूर्णतः स्वीकारण्यात आले (Accepted).

९. निष्कर्ष आणि उपाययोजना

९.१ प्रमुख निष्कर्ष (Key Findings)

1. **बचतीची शिस्त विरुद्ध स्वावलंबन:** माविमने बचतीची संस्कृती यशस्वीरीत्या रुजवली असली, तरी केवळ ३५% गट बाह्य अनुदानाशिवाय पूर्णतः स्वयं-टिकाऊ बनले आहेत; ६५% गट अजूनही बाह्य हस्तक्षेपावर अवलंबून आहेत.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

2. **संस्थात्मक पतपुरवठ्याचे निर्णायक स्थान:** नियमित बँक जोडणीमुळे NPA १.८% पर्यंत खाली येतो आणि फिरते भांडवल ₹ १.२० लाखांपर्यंत वाढून व्यवसाय गतिमान राहतो.
3. **कौशल्याधारित प्रगत प्रशिक्षणाची भूमिका:** व्यवसाय आराखडा, ब्रँडिंग व विपणन प्रशिक्षण हा स्वयं-टिकाऊपणाचा सर्वात मोठा उत्प्रेरक (r = 0.75) आहे.
4. **बाजारपेठ प्रवेश आणि खर्चाची आव्हाने:** मध्यस्थांची साखळी तोडणे आणि प्रशासकीय खर्च ४% च्या आत मर्यादित ठेवणे हे ग्रामीण महिलांसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

९.२ धोरणात्मक उपाययोजना व शिफारशी (Policy Recommendations)

१. प्रशिक्षणाचे डिजिटल आधुनिकीकरण: स्मार्टफोन ॲप-आधारित हिशोब, UPI देयके आणि सरकारी ई-मार्केटप्लेस (GeM), ONDC किंवा प्रमुख ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर नोंदणीचे प्रशिक्षण अनिवार्य करावे.

२. जिल्हास्तरीय 'बाजारपेठ लिंकेज युनिट' (MLU): प्रत्येक जिल्ह्यात स्वतंत्र MLU उभारून शासकीय वसतिगृहे, अंगणवाड्या आणि कॉर्पोरेट खरेदीदारांशी थेट पुरवठा करार करावेत.

३. प्रशासकीय खर्चावर नियंत्रण: गटांचा प्रशासकीय खर्च प्रमाण (AER) ४% च्या आत मर्यादित ठेवण्यासाठी स्पष्ट मानक कार्यप्रणाली (SOP) लागू करावी.

४. सातत्यपूर्ण नेतृत्व विकास: निर्णयप्रक्रिया एका व्यक्तीपुरती मर्यादित न राहता सर्व सदस्यांना आळीपाळीने (Rotational) वित्तीय जबाबदारी देऊन नेतृत्व कौशल्ये विकसित करावीत.

संदर्भ सूची (References)

1. **ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार.** (२०१८). *महिला सक्षमीकरण धोरण: बचत गटांचे योगदान आणि पुढील वाटचाल*. नवी दिल्ली: ग्रामीण विकास मंत्रालय.
2. **देशपांडे, एम. व्ही.** (२०१९). *भारतातील सूक्ष्मवित्त आणि ग्रामीण विकास*. पुणे: सुयोग प्रकाशन.
3. **नॅशनल बँक फॉर ॲग्रीकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (NABARD).** (२०२१). *स्टेटस रिपोर्ट ऑन एसएचजी-बँक लिंकेज इन महाराष्ट्र* (२०२०-२१). मुंबई: मायक्रोफायनान्स विभाग, नाबार्ड मुख्यालय.
4. **पाटील, आर. एम., आणि कुलकर्णी, एस. ए.** (२०२०). महिला बचत गटांच्या स्वयं-टिकाऊपणावर प्रशिक्षणाचा परिणाम: महाराष्ट्राचा एक अभ्यास. *विकास संशोधन पत्रिका*, १५(२), ११२-१२९.
5. **भोसले, पी. डी.** (२०२३). *माविम अंतर्गत कार्यरत असलेल्या बचत गटांचे आर्थिक स्थैर्य: सांख्यिकीय विश्लेषण* (अप्रकाशित प्रबंध). सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
6. **महाराष्ट्र महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम).** (२०२२). *वार्षिक अहवाल २०२२-२३: बचत गटांचे वित्तीय कार्यप्रदर्शन*. मुंबई: माविम प्रकाशन.